

JOLANTA MALINOWSKA

Instytut Filologii Klasycznej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
Aleje Raławickie 14, 20-950 Lublin
Polska - Poland

MIKOŁAJ RADZIWIŁŁ RUDY – BOHATER POZYTYWNY W EPOSIE JANA RADWANA *RADIVILIAS*

ABSTRACT. Malinowska Jolanta, *Mikołaj Radziwiłł Rudy – bohater pozytywny w eposie Jana Radwana „Radivilias”* (Mikołaj Radziwiłł the Red – a positive hero of Jan Radwan’s epic *Radivilias*).

This study concerns an epic poem entitled *Radivilias* (Vilnius 1592) by Jan Radwan, the subject of which is the Livonian War regarded as the greatest military exploit of Mikołaj Radziwiłł the Red. The poem based mainly on Lucan’s *Bellum civile* with extensive Vergilian imitation portrays Mikołaj Radziwiłł the Red as a heroic individual struggling against the invasion of Ivan the Terrible in 1564.

Key words: Neo-Latin studies, epic, Jan Radwan, *Radivilias*, heroic individual.

Szesnastowieczny epos opiewający bohaterskie czyny Mikołaja Radziwiłła zwanego Rudym, zatytułowany *Joannis Radvoani Lituani, Radivilias sive de vita et rebus praeclarissime gestis immortalis memoriae, Illustrissimi principis Nicolai Radivili, Georgii filii in Dubinki ac Bierze, palatini vilnensis* etc. (Vilnius 1592), należy dzisiaj do utworów zapomnianych. Niewiele wiemy też o autorze Janie Radwanie, który żył w drugiej połowie XVI wieku, kształcił się w Wilnie, związany był ze środowiskiem protestanckim (kalwińskim)¹. Wiadomo także, że przebywał za granicą i że pełnił funkcję sekretarza któregoś z Chodkiewiczów. Wpływ na powstanie utworu miał wojewoda smoleński Jan Abramowicz, który w drugiej połowie XVI wieku przebywał na uniwersytecie w Bazylei wraz z innymi przedstawicielami arystokratycznych rodów kalwińskich, m.in. Firlejów, Ostrorogów i Radziwiłłów². Radwan w swoim utworze nazywa go wiernym Achatem: „hiuc Abramovicus fidissimus ibat Achates” (III, 199). Abramowicz jest także autorem przedmowy adresowanej do syna Mikołaja Radziwiłła – Krzysztofa Pioruna (1547–1603). Literacką ramę utworu tworzą ponadto: mowa pogrzebowa

¹ H. Lulewicz, *Radwan Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 30, Wrocław 1987, s.v.

² H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Rudym*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 30, Wrocław 1987, s.v.

Andrzeja Wolana (A. Volanus, *Oratio funebris In laudem illustrissimi principia Nicolai Radivili*), drobne panegiryczne wiersze łacińskie poświęcone Radziwiłłowi oraz anonimowy utwór polski pt. *Słowa na szczęśliwe zwycięstwo autorstwa najprawdopodobniej Jana Kozaka*³.

Radivilias należy do dość licznej grupy poematów związanych z wojnami inflanckimi⁴. Przedstawiona tu problematyka historyczna stanowi tło głównego bohatera poematu – Mikołaja Radziwiłła Rudego, wokół którego skupione są wszystkie wydarzenia. Mikołaj Radziwiłł Rudy (1512–1584), syn Jerzego o przydomku Victor, był uczestnikiem bitew nad rzeką Wiedroszą (1500), pod Orszą (1514) oraz oblężenia Starodub w 1536 r., brat Barbary Radziwiłłówny⁵. Jako hetman polny odznaczył się w Inflantach najpierw w walce z mistrzem zakonu krzyżackiego Fürstenbergiem, a potem z Moskwą. Głośne było jego zwycięstwo nad Armią P. Szujskiego niedaleko Połocka, w Czaśnikach nad Ulą w styczniu 1564 r. Po śmierci Mikołaja Czarnego objął jego godności, został hetmanem wielkim, wojewodą wileńskim i kasztelanem wielkim litewskim oraz gubernatorem Inflant. W 1578 r. odniósł zwycięstwo nad Moskwą pod Wenden, a potem brał czynny udział w wyprawach Stefana Batorego na Moskwę. Przyczynił się do zwycięstwa pod Wielkimi Łukami, dowodził Litwą w czasie oblężenia Pskowa. Zgon jego boleśnie odczuli dysydenci litewscy, był bowiem ich najsilniejszą podporą. Jego syn Krzysztof Mikołaj Piorun jako hetman polny brał udział w oblężeniu Połocka, był pod Wielkimi Łukami i pod Pskowem, dotarł nawet do brzegów Wołgi.

Historyczno-patriotyczny poemat *Radivilias*, jak każdy epos, jest światem w miniaturze. Panuje w nim klasyczny ład starożytnej epiki, gdzie jedność fabuły nie wyklucza bogactwa wątków i epizodów, a wszystkie elementy tworzą zwartą i logiczną całość. Radwan, nazwany przez niektórych badaczy „najlepszym naśladowcą *Eneidy* na polskim gruncie”⁶, konstruuje swój poemat zgodnie z zasadami renesansowej *imitatio*, naśladowując przede wszystkim dwóch największych epików starożytności – Homera i Wergiliusza. Ponadto znajdujemy u niego odwołania niemalże do wszystkich tych poetów, którzy mieli znaczący wpływ na formowanie się kanonu poezji epickiej od Owidiusza do Stacjusza. Portret Radziwiłła jako bohatera epickiego ukształtowany na wzór antycznego herosa jest oczywiście wyidealizowany, zgodnie z konwencją literacką eposu, sięgającą m.in. do hellenistycznej tradycji pochwał władców (*enkomia basileos*).

³ Zob. A. Sajkowski, *Od Sierotki do Rybeńki – w kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań 1965, s. 16-25.

⁴ Zob. J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni*, Warszawa 1969, s. 110-159.

⁵ K. Tyszkowski, *Abramowicz Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s.v.

⁶ Zob. S. Nieznanowski, *Epos*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej*, Wrocław 2002, s. 225.

Epicki poemat Radwana składa się z czterech ksiąg i liczy w sumie ponad 3500 wersów, najdłuższa księga III – prawie 1000 wersów. Księgi od I do III stanowią jakby przygotowanie do tego, czego kulminację znajdziemy w księdze IV.

Księga I rozpoczyna się od retorycznego prologu i inwokacji, po których następują *descriptio i laudes Lithuaniae*, krainy opływającej we wszelkie dobra. Opisane są tu także legendarne początki Litwy i ród Radziwiłłów. Wszystkie te informacje są pięknym tłem powstającego w utworze portretu Mikołaja Rudego.

Księga II obfituje w opisy bitew, które – podobnie jak u Wergiliusza – stanowią kluczowe i spektakularne epizody wojenne, potyczki nie tylko zwycięskie, ale i porażki, pobojowiska i śmierć, groźne i trudne sytuacje, które kształtują i hartują charakter głównego bohatera. Portret Mikołaja Rudego rysowany przez Radwana wzorowany jest na postaci Eneusza, ale możemy dostrzec między nimi wyraźne różnice, chociażby to, że Eneas miał dwóch wrogów: Junonę i Tumusa, Radziwiłł walczy z jednym, ale jakże strasznym wrogiem – carem Iwanem IV Groźnym, porównanym w księdze II (w. 340-370) z szatanem; opis ten jest bardzo bliski słynnemu opisowi Famy (Wieści) z IV księgi *Eneidy* (w. 172-196). Kontrastowe zestawienie tych dwóch kluczowych dla całego poematu postaci – Mikołaja i Iwana – jest typowym zabiegiem poety epickiego. Demoniczny wróg Radziwiłła Iwan Groźny jest kolejnym niesłychanie ważnym elementem przedstawienia portretu litewskiego wodza.

Księgę III otwiera homerycki katalog wodzów i innych dostojników. Są to wspaniałe postacie, godne uwieńczenia na kartach eposu, które odznaczyły się męstwem i bohaterską śmiercią na placu boju, a wśród nich: Jan Hlebowicz, wojewoda wileński i rotmistrz Grzegorz Hołubicki, którzy zginęli w 1563 r., kiedy Iwan Groźny zdobył Połock. Takich heroicznych postaci jest oczywiście więcej w otoczeniu Radziwiłła. Okazją do kolejnej epickiej retardacji jest opis tarczy Radziwiłła, znany i nieodłączny motyw poematu epickiego. W narrację historyczną wplecione są wątki mitologiczne, chociaż ich obecność w *Radziwiliadzie* jest raczej dyskretna, liczne mowy i sen Mikołaja, w którym ukazuje mu się wielki książę litewski Witold. Ponieważ jest to noc poprzedzająca decydującą batalię nad Ułą, Witold przypomina ważne momenty w dziejach Polski i Litwy, m. in. bitwę pod Grunwaldem.

Pierwsza obszerna i bezpośrednia pochwała Radziwiłła pojawia się dopiero pod koniec księgi III i jest ona jakby podsumowaniem tego wszystkiego, co zostało wcześniej powiedziane na temat wydarzeń wojennych i licznych zwycięstw Mikołaja jako mądrego i odważnego wodza. Radziwiłł nie lubi wojny, uważa ją za ostateczną i smutną konieczność. Zawsze stara się najpierw pertraktować, doprowadzić do ugody i rozwiązać spór pokojowo.

Dowodem na to, według Radwana, są dwaj dostojnicy, którzy przeszli na stronę litewską, przekonani przez Radziwiłła: książę A. Kurbski, który uczynił to w czasie oblężenia Połocka i Magnus, książę helsztyński, brat króla duńskiego Fryderyka, marionetkowy król Inflant, który od roku 1580 walczył po stronie litewskiej.

Radziwiłł jako wódz i wojownik zwycięża nie tylko dzięki swojej odwadze i męstwu, ale przede wszystkim wartościom i zasadom moralnym, którym jest wiemy. Nigdy na przykład nie wypowiada się źle o zwykłych ludziach – Moskalach uwikłanych w wojnę przez wcielonego diabła Iwana Groźnego wbrew ich woli, a nawet niejednokrotnie podkreśla i podziwia męstwo swoich wrogów. Ten refleksyjny ton poematu, bardzo mocno obecny w całym utworze, jest jego wielką wartością, godną podkreślenia.

Trochę więcej miejsca pragniemy poświęcić księdze IV, która ukazuje nam Radziwiłła już jako człowieka starego i opisuje jego śmierć w wieku 72 lat w roku 1584. Cała ta księga ma formę *epicedium*, którego kompozycję tworzą: *comploratio*, *laudatio* i *consolatio*. Radziwiłł pomimo starości jest nadal aktywny i nieustraszony jak prawdziwy wojownik. Bierze czynny udział w zwycięskich kampaniach Stefana Batorego po zdobyciu Połocka, Wielkich Łuków i Pskowa. Znosi wszelkie trudy wojaczki i niedogodności pogody, gdyż motorem jego działania jest zawsze dobro ojczyzny:

Ille etiam quotiens nox intempesta silebat
Excubias egit senior, pro rege suisque
Passus et acre gelu et spirantes frigora Cauros. (w. 185-187)

Mikołaj pragnie umrzeć w walce jak prawdziwy bohater, a rzeczy, których teraz najbardziej pragnie, to, mówiąc symbolicznie, rydwan i kołczan. Wiele słów pochwalnych kieruje Radwan do Stefana Batorego, wkrótce jednak powraca do głównego bohatera swojego poematu, mówiąc: „sed mihi principium Radivilus”. Od tych słów, w wersach 215-380, rozpoczyna się pochwalna charakterystyka Mikołaja Rudego, której dominantę stanowią opisywane kolejno przez Radwana najważniejsze cechy Radziwiłła – herosa. Wśród wielu *virtutes*, ku którym kieruje naszą uwagę autor poematu, są: na pierwszym miejscu *religio purissima*, następnie *constantia in publicis rebus*. Nasz bohater był: *ambitione carens, pacis et confederationis custos, regi et patriae fidus, prudentia insigni, disertus et eloquens, privati commodi negligens, lucri contemptor, pacis amans, omnibus clemens et benignus et mitis ut pater*.

Wymienione zalety moralne i obywatelskie tworzą portret człowieka idealnego, ponieważ Radwan pragnie wyakcentować właśnie to człowieczeństwo litewskiego wodza, przejawiające się w różnych pełnionych przez niego funkcjach.

Epicedialna księga IV eposu zaskakuje panującym w niej ciepłym i lirycznym nastrojem, wolnym od epickiej przesady i retorycznego napuszo-

nego stylu. Wyraża smutek, żal i tęsknotę za zmarłym ojcem i opiekunem, jakim był dla Litwinów Radziwiłł. W osiągnięciu tego nastroju pomagają poecie postacie, historie i motywy zaczerpnięte z mitologii, szczególnie te mocno przemawiające do wyobraźni i serca odbiorcy. Nie są to, oczywiście, motywy nowe i nieznane, wprost przeciwnie – bardzo popularne, ale na tym między innymi polega ich siła oddziaływania. I tak na przykład przy opisie śmierci Radziwiłła nie mogło zabraknąć fatalnych sióstr – Parek, które przędą już ostatnie nici życia Mikołaja:

[...] namque sorores
pollice fatali iam fila extrema legebant,
argutaque manu ruperunt stamina fusi. (358-360)

Po serii typowych dla epicedium wyrzutów skierowanych do niesprawiedliwych wyroków losu poeta w części komploracyjnej mówi, że nie tylko ludzie, ale i cała przyroda oplakuje zmarłego Radziwiłła. Liryczną tonację tworzą w tej księdze także metafory i rozbudowane porównania home-ryckie. Umierający Mikołaj porównany jest do łabędzia:

Ille velut moribundus olor canentia pallens
Lumina claudebat, dulci defecta calore,
Lassaque marmorea iam iam cervice fluebant
Colla [...] (w. 381-384)

Wśród oplakujących pojawia się jeszcze jedna znana postać mitologiczna, przywoływana często w komploracyjnych partiach epicedium, symbol osoby na wieki pogrążonej w żalu, a mianowicie nieszczęsna Filomela:

Purpureis veluti modulans Philomela rosetis,
Quam pullescenti viduavit prole repertam
Caprigeni pecoris custos, haec flebile carmen
Saepius instaurans gemit insolabile vulnus.
Pampineave sedes lugubris acanthis in umbra
Cincinit unde Itylo, Itylo nemus omne resultat. (w. 463-468)

Zwieńczeniem tej księgi, jak i całego poematu jest piękny obraz feniksa, słonecznego ptaka, symbolu nieśmiertelności⁷. Radwan nawiązuje tu trochę do opisu tego ptaka zawartego w XV księdze (w. 391-402) *Metamorfoz* Owidiusza. Feniks przeczuwając swoją śmierć, buduje gniazdo z wonnych ziół – mirry, cynamonu i olejku nardowego – na szczycie palmy i tu umiera spalony przez promienie słońca. Z jego kości odradza się nowy feniks:

⁷ Z ogromnej literatury przedmiotu związanej z mitem o feniksie warto przytoczyć dwa opracowania: R. van der Broek, *The Myth of the Phoenix According to Classical and Early Christian Tradition*, Brill, Leiden 1972; J. Sawicka, *Feniks. Chrześcijańska interpretacja mitu u Laktancjusza*, Warszawa 2007.

Utque novam meditans Phoenix post funera vitam.
 Matutina rubens ubi sol accendit amoena,
 Arabiam scandit nutante cacumine palmam,
 Tum casiam imponens, calituraque cinnama nido,
 Et liquidam stacten fragmentaque ramea turis,
 Atque coloratos nardi super addit honores,
 Luxuriamque soli. Tandem languore peresus,
 Subtrahitur terra membrisque haud inscius aestum
 Accipit aethereum, iamque igne medullitus acri
 Estur, et auricomum sese ipse reseminat ales,
 Scincillatque decens misto spadice honore. (w. 514-524)

Funkcja tego motywu w tym właśnie miejscu poematu nie wymaga chyba komentarza. Ostatnie wersy poematu to także metafory. Mamy tu bowiem kolejny obraz, znany chociażby z *Georgik* Wergiliusza (II, 39-46), gdzie praca nad konkretnym utworem porównana jest do żeglugi po morzu. Kończąc swój epos, Radwan mówi, że oto po długiej i pełnej niebezpieczeństw podróży morskiej dopłynął w końcu do bezpiecznego brzegu:

Ecce inventa quies, rarescunt littoris undae,
 Ac propius ripae fidis allabimur oris.
 Et iam fessa ratis pelagoque exercita prano,
 Rite coronata laetans subit ostia prora. (w. 555-558)

Podsumowując, należy stwierdzić, że zgodnie z zasadami renesansowej parenetyki w portrecie Mikołaja Radziwiłła Rudego podkreślone i uwypuklone zostały przede wszystkim jego cnoty religijne, moralne i obywatelskie, czego dowodem jest kolejność pochwał zawartych w księdze IV. Mikołaj Rudy to renesansowy *homo universalis*, w którym zgromadziły się wszystkie ideały średniowiecznego rycerza, herosa i bohatera. To władca idealny, otoczony wspaniałą świtą (katalog wodzów), obrońca i opiekun wiary, ojciec ojczyzny – *pater patriae*, uosobienie wszelkich cnót zalecanych przez filozofię i etykę starożytną, wzbogaconych przez etykę chrześcijańską. To także świetny wojownik i wódz, a równocześnie pacyfista mocno osadzony w konkretnych realiach historycznych.

MIKOŁAJ RADZIWIŁŁ THE RED - A POSITIVE HERO OF JAN RADWAN'S EPIC *RADIVILIAS*

Summary

Heroic epic poem entitled *Radivilias sive de vita et rebus praeclarissime gestis immortalis memoriae illustrissimi principia Nicolai Radivili [...] libri quattuor* by Jan Radwan, published in 1592 in Vilnius, glorifies in Latin the life and deeds of Mikołaj Radziwiłł the Red. Radwan's narrative offers itself as a representation of historical events relation arranged

in chronological order, the participant of which Radziwiłł the Red was during the Livonian War (1558–1582) when Poland and Lithuania struggled against Moscow and Ivan the Terrible. Historical events are the background for the main hero presented here as an ideal ruler and citizen, gifted military commander, a person respected for his bravery, moral strength, honour and a noble mind. Radziwiłł appears as a pattern of all the virtues and sets us a good example. His personal and civil virtues, his experiences, thoughts and attitudes are described according to both the ancient system of moral principles and Christian science of morals.